

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol12.No2. Summer 2022. PP.53-81.

The school education system of Iran during the Safavid period emphasizing the narrative of European travelers

Jahanbakhsh Savagheb¹

1. Professor of History, Department of History, Lorestan University, Khoramabad, Iran. Email: jahan_savagheb@yahoo.com

---

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 15May 2022

Received in revised form:

3 July 2022

Accepted: 18Augu 2022

Published online:

23Augu 2022

Keywords:

Iran,
Safavid period,
Education System,
School, "Maktabkhane",
European Travelers,
Travelogue.

ABSTRACT

The history of the school "Maktabkhane" in Iran as a place to teach reading or writing goes back to pre-Islamic times. During the Islamic era, learning the Quran and religious principles was also added to the function of the school. Gradually, in different Islamic eras, the school was considered one of the educational institutions where children were taught to read and write, as well as learn the Quran and religious instructions. In the Safavid era, according to the available reports, many schools in the cities of Iran were responsible for the education of children at the elementary level. In this article, the educational system of the Safavid "Maktabkhane" or school has been analyzed in a descriptive-analytical way based on the reports of European travelers and historiographical texts of that era. The findings of the research show that in the Safavid era, there was a kind of school education system for the education of children, which did not have the same organization and internal rules for it. These schools were managed only at the request of the school owners or their founders, outside of government rules and regulations.

Introduction

One of the most important institutions in any society is the institution of education, which is in charge of educating, educating, and training people in society. The background of this institution in Iran goes back to the ancient period and it has been continued in the Islamic period based on Islamic education. In the Safavid era, the educational system

---

---

was carried out in the form of schools. Schools were responsible for making children and young people literate or teaching them to read and write. The European travel writers who have observed Iranian society during their travels and visits to Iran during the Safavid era have tried to gather information from various angles, they have an almost clear picture of the good and bad of the education system in Iran. At this time, the interest of Iranians from all walks of life and groups was to increase science and knowledge. The Iranian Family cared about children's education in school and continuing their education in higher schools, which were mostly religious fields. Among the topics that tourists paid attention to were the costs and teaching methods in schools and their weaknesses and shortcomings. This article, by posing the question, what image did the European tourists present of the education system of Safavid era Iran at the elementary level (education of children and teenagers).

materials and methods

Since the nature of this article is historical and we have to look for the answers to the questions of this article in the travelogue writers' texts, the research method is descriptive-analytical based on library sources. In this article, the education system of the Safavid era schools has been examined based on the reports of European travelers and the historiographical texts of that era, and an attempt has been made to answer the question of what image European travelers have of the education system at the primary level (especially for children and teenagers) in Iran during the Safavid period?

Discussion of Results & Conclusions

Examining the reports of European travelers about the social and cultural conditions of Iran during the Safavid era shows that in the educational system of this period, there were schools, "Maktabkhane" in different cities. They were mainly responsible for the education of children. These schools were not state-owned but were established by individuals, and their educational regulations were subject to the wishes and will of the school's founder or owner. The educational program of these schools included the teaching of the Qur'an, the basics of Arabic and Persian, religion and religion, and learning calligraphy and arithmetic. Research showed that the purpose of schools was to prepare children to enter higher education. Therefore, becoming literate to enter into daily life and the ability to do business and to do things related to profession, work, and livelihood were

---

considered among their goals. Also, in these schools, children are taught politeness and correct behavior, and how to respect elders. There were no government rules and regulations for the schools, and the regulations in each city were according to the taste and wishes of the school owner. In addition to schools, families also played a role in the education of children by choosing a teacher at home and taking care of their behavior and education. The government system also intervened in the education of the prince's and nobles' children, and in this way, they applied their views and wishes in the education of these children to achieve the desired goals in the future of the government. In general, the writings of European travelers along with the scattered reports of the official sources of the Safavid period provide a clear picture of the school system in Iran.

Reference

1. Ibn-Jubair (1431/2010), *Rehlah Ibn-Jubeir [Travels of Ibn Jubair]*, Atinibeh A. Moin Al-Sharif, Beirut: Al-Maktabeh Al-Azariyyah. [in Arabic]
  2. Afandi Esfahani, Mirza 'Abd Allah (1403 A.H.), *Riyād al-‘ulamā’ wa hiyād al-fuḍalā’* (Arabic: *رياضُ العلماء وحياضُ الفضلاء*), researched by Seyyed Ahmad Hosseini, Qom: Ayatollah Murashi Najafi's school pamphlets. [in Arabic]
  3. Olearius, Adam (1369), *The Voyages & Travel book*, Translated by Hossein Kordbcheh, Tehran: Kitab Bari Hameh. [In Persian]
  4. Babaei, Sosan and others (2013), *Gholaman Khase: The New Elites of the Safavid Era*, Translated by Hassan Afshar, Tehran publishing center. [In Persian]
  5. Venetian merchant (1381), *Travelogues of Venetians in Iran*, translated by Manouchehr Amiri, Ch2, Tehran: Khwarazmi. [In Persian]
  6. Bedlisi, Sharaf al-Din Khan b. Shams al-Din b. Sharaf Beg :(1377), *The Sharafnama "The Book of Honor"* (Persian: *Sharafname*, *شرفنامه*), edited by Vladimir Veliaminov Zarnov, Tehran: Asatir. [In Persian]
  7. Bahar, LaletikChand (1379), *Bahar Ajam: dictionary of words, combinations, allusions and Persian proverbs*, corrected by Kazem Dezfulian, Tehran: Talaiyeh. [In Persian]
  8. Baha'i Ameli, Sheikh Baha'uddin Muhammad bin Hossein (1312 A.H.), *Abbasi Jame'i* (old edition), Isfahan: Hasb-al-amr Nizam-ul-Sultaneh.
  9. Bayyat, Oruj Beyg (1338), *Don Juan Irani*, with Lestrangle's notes, translated by Masoud Rajab Nia, Tehran: Translation and Publishing Company. [In Persian]
-

10. Sawaqib, Jahanbakhsh (1381), *The course of education among Muslims*, Tehran: Osveh.
11. Tajbakhsh, Ahmad (1378), *Safavid History*, Volume 2, Shiraz: Navid Shiraz.
12. Shad, Mohammad Padeshah Ibn Gholam (1388), *Anandraj*, under the supervision of Mohammad Dabirsiaghi, Tehran: Khayyam bookstore.
13. Tavernier, Jean-Baptiste (1369), Travel book, translated by Abu Torab Nouri, corrected by Hamid Arbab-Shirani, Ch. 4, [n.d]: Sana'i-Tirfir. [In Persian]
14. Takmil Homayoun, Nasser (2015), "*Education and upbringing of children and adolescents in the Safavid era*", Jostarh-ye Tarixi journal, p. 2, no. 5, winter: 61-81.
15. Hazin Lahiji, Sheikh Mohammad Ali (1375), *Hazin's history and travelogue*, researched and edited by Ali Devani, Tehran: Islamic Revolution Records Center. [In Persian]
16. Hassni, Ataullah (2015), "*Theoretical Education in the Safavid Era*", Journal of Humanities, Vol. 52, Winter: 168-153.
17. Khandamir, Ghiyath-al-Din Muhammad, (1353), *Ḥabīb al-siyar fī akhbār afrād al-bashar* (Persian: *حبيب السير في اخبار افراد البشر*), Revised under the supervision of Mohammad Dabirsiyaghi, Ch2, Tehran: Khayyam. [In Persian]
18. Dekhoda, Ali-Akbar (1377), *Dictionary*, Under the supervision of Mohammad Moin and Jafar Shahidi, Tehran: University of Tehran.
19. Romelu, Hasan Beyg (1384), *Ahsan al-Tavarikh*, edited by Abdul Hossein Navaei, Tehran: Asatir. [In Persian]
20. Sanson, Nicolas (1346), Sanson's travel book (Iran's condition during the reign of Shah Suleiman the Safavid), Translated by Taghi Tafzali, Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
21. Chardin, Jean (1372, 1374), Chardin's travel book, translated by Iqbal Yaghmai, Tehran: Toos. [In Persian]
22. Sa'īd al-Khūrī Shartūnī (n.d), *Aqrab al-mawārid fī fuṣuḥ al-'Arabīyah wa-al-shawārid*, Tehran: Dar al-Osaweh for Printing and Publishing. [In Arabic]
23. Shalabi, Ahmed (1361), *History of Education in Islam*, translated by Mohammad Hossein Saket, Tehran: Islamic Culture Publishing House. [In Persian]
24. Shushtari Nurullah Ibn Sharifuddin (1377), *Majlis Al Mominin*, Chapter 4, Tehran: Islamia.

25. Safavi, Sam Mirza (n.d), Tohfe Sami, corrected by Ruknuddin Homayoun Farrokh, Bija: Ilmi.
  26. Zavabeti, Mehdi (1359), *A study in the student system*, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
  27. al-Jub'i al-Amili Al-Shahid al-Thani: Zayn al-Din (n.b), *Maniye-ul-Murid fi adab al-mofid va al--mostafid* (InArabic مَنِيةُ الْمُرِيدِ فِي أَدَبِ الْمُفِيدِ وَ الْمُسْتَفِيدِ), Translated by Mohammad Bagher Saedi Khorasani, Bija: Ilmia Islamiyya. . [In Persian]
  28. Faiz Kashani, Muhammad Ibn Shah-Mortaza (1417H.A), Mohjat-al-Beyza, Ch 4, Qom: Jama'ah al-Madrasin in Qom, Al-Nashr al-Islami Institute. [in Arabic]
  29. Qomi, Ghazi Ahmad (n.d), Golestan Honar, Edited by Ahmad Soheili Khansari, Tehran: Manouchehri.
  30. Krusinski, Judasz Tadeusz (2016), Krusinski's travelogue (from Shah Sultan Hossein to Nadershah), Translated by: Sasan Tahmasabi, Qom: Islamic Resources Association: Malek National Library and Museum. [In Persian]
  31. Katof, Fedot Afanas Yevic (1356), Travel book, Translated by Mohammad Sadegh Homayoun Fard, Tehran: National Library. [In Persian]
  32. Kaempfer, Engelbert (1363), Travel book, translated by Kikavos Jahandari, Vol. 3, Tehran: Khwarazmi. [In Persian]
  33. Kiani, Mohsen (1369), History of Khanqah in Iran, Tehran: Tahuri.
  34. Golshani, Abdul Karim (1349), "Educational Organizations of Iran in the Safavid Period", Khord wa Sooreh, second volume, Vol. 5: 325-331.
  35. Moin, Mohammad (1371), Farhang Farsi, Ch8, Tehran: Amirkabir.
  36. Mostofi Bafqi, Mohammad Mofid (2005), Jame Mofidi, Beh-Koshesh Iraj Afshar, Tehran: Asatir.
  37. Membreh, Mikele (2018), Travelogue of Mikele Membreh, Translated by Sasan Tahmasabi, Qom: Islamic Reserves Association.
  38. Menshi, Skanderbeg (1377), History of the Abbasid worldviews, edited by Mohammad Ismail Rizvani, Tehran: Dunyai Kitab.
  39. Menshi Qazvini, Bodaq (1378), Javaher al-Akhbar, edited by Mohsen Bahram-Nejad, Tehran: Written Heritage.
  40. Mousavi Kho, Mohammad and Mahmoud Mehman Nawaz (2017), "Achievements of the Imamiyyah Educational System in the Safavid Era", History of Islamic Culture and Civilization, Volume 9, Vol. 33, Winter: 32-7.
  41. Mousavi Fenderski, Abu Talib (1388), Tohfa-al-Alam in the attributes and news of Shah Sultan-Hussein, in the effort of Rasul Jafarian, Tehran: Library, Museum and Document Center of the Islamic Council. [In Arabic]
-

National Library
And Archives Of
The I. R. Of Iran

Journal of Iranian- Islamic Studies

Print ISSN 2322-2891

Online ISSN 2717-2961.

Vol 12. No2. Summer 2021-PP.53-81.

58

-
42. Mirza Samia (1368), Tazkira-ul-Maluk, By effort Mohammad Debirsiyaghi, Ch2, Tehran: Amir Kabir.
  43. Nasr, Hossein (1359), Science and Civilization in Islam, Translated by Ahmad Aram, Ch2, Tehran: Khwarazmi.
  44. Nasrabadi, Mohammad Taher (1361), Nasrabadi Taskere, revised by Vahid Dastgardi, 3rd edition, no place: Foroughi bookstore.
  45. Valeh Esfahani, Mohammad Youssef (1372), Khaldbarin, Mirhashem Mohaddes, Tehran: Dr. Mahmoud Afshar Endowment Foundation.

Cite this article: Savagheb, Jahanbakhsh, The school education system of Iran during the Safavid period emphasizing the narrative of European travelers. Journal of Iranian and Islamic studies. vol12. No2. Pages-53-81

DOI: 10.30484/JII.2022.3249.1090

© The Author; Jahanbakhsh Savagheb,

Publisher: National Library and Archives of the I. R. of Iran

The school education system of Iran during the Safavid period. Savagheb, Jahanbakhsh,

---

DOI: **10.30484/JII.2022.3249.1090**

نظام آموزش مکتب‌خانه‌ای ایران عصر صفویه با تأکید بر روایت سیاحان اروپایی

جهانبخش ثواقب^۱

۱. استادگروه تاریخ، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه لرستان، خرم‌آباد، ایران، رایانامه: jahan_savagheb@yahoo.com

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

پیشینه مکتب به‌عنوان جایگاهی برای آموزش خواندن یا نوشتن به پیش از اسلام برمی‌گردد و در دوران اسلامی آموختن قرآن و مقدمات دینی نیز بر کارکرد مکتب افزوده شد. به تدریج در دوره‌های مختلف اسلامی، مکتب به‌عنوان یکی از نهادهای آموزشی به‌شمار آمد که در آن به کودکان هم سواد و هم آموزش قرآن و دستورات دینی را آموزش می‌دادند. در عصر صفویه نیز براساس گزارش‌های موجود، در شهرهای کشور مکتب‌های زیادی وجود داشته که امر تعلیم و تربیت کودکان را در مرحله ابتدایی برعهده داشته‌اند. در این مقاله، نظام آموزش مکتب‌خانه‌ای عصر صفویه براساس گزارش‌های سیاحان اروپایی و متون تاریخ-نگارانه آن عصر به‌روش توصیفی-تحلیلی بررسی شده است. یافته‌های پژوهش نشان داده که در عصر صفویه نوعی نظام مکتبی برای تعلیم و تربیت کودکان وجود داشته که سازمان و ضوابط درونی واحدی برای آن وجود نداشت و براساس اراده و خواست مکتب‌دار و بیرون از قواعد و ضوابط حکومتی اداره می‌شده است.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۲/۲۵
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۴/۱۳
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۵/۲۷
تاریخ نشر آنلاین: ۱۴۰۱/۰۶/۰۱

واژه‌های کلیدی:

ایران،
دوره صفویه،
نظام آموزشی،
مدرسه،
«مکتب‌خانه»،
سیاحان اروپایی،
سفرنامه.

استناد: ثواقب، جهانبخش (۱۴۰۱) نظام آموزش مکتب‌خانه‌ای ایران عصر صفویه با تأکید بر روایت سیاحان اروپایی، مجله مطالعات ایرانی و اسلام، دوره ۱۲، ش ۲، صص ۵۳-۸۱

Doi: 10.30484/IJII.2022.3249.1090

© نویسندگان: جهانبخش ثواقب
ناشر: سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران

مقدمه:

یکی از نهادهای مهم در هر جامعه‌ای نهاد تعلیم و تربیت است که تولیت امر آموزش، باسواد کردن و تربیت افراد جامعه را برعهده دارد. پیشینه این نهاد در ایران به دوره باستان برمی‌گردد و در دوره اسلامی بر مبنای تعلیم و تربیت اسلامی تداوم یافته است. در عصر صفویه نظام آموزشی در قالب مکتب و مدرسه جریان داشت. مکتب‌ها امر باسواد کردن یا آموزش خواندن و نوشتن به کودکان و جوانان را عهده‌دار بودند. سفرنامه‌نویسان اروپایی که در طی سفر و دیدار خود از ایران عصر صفوی به مشاهده جامعه ایران پرداخته‌اند، در زوایای گوناگون آن به گردآوری اطلاعات مبادرت ورزیده‌اند، اینان تصویر تقریباً روشنی از کم و کیف نظام تعلیم و تربیت در ایران آن دوره به‌دست داده‌اند. علاقه‌مندی ایرانیان از هر قشر و گروه به علم و دانش، آموزش کودکان در مکتب و ادامه تحصیل در مدارس عالی که حوزه‌های دینی بوده‌اند، هزینه‌ها و شیوه تدریس در مکتب‌ها و ضعف‌ها و کاستی‌های آن از جمله محورهایی است که سیاحان به آن توجه کرده و گزارش‌هایی درباره این موضوع‌ها ارائه کرده‌اند. در این مقاله با طرح این پرسش که سیاحان اروپایی چه تصویری از نظام آموزشی ایران عصر صفویه در سطح ابتدایی (آموزش کودکان و نوجوانان) ارائه داده‌اند؟ تلاش شده تا نظام مکتب‌خانه‌ای آن عصر که عهده‌دار امر آموزش و تعلیم و تربیت کودکان و نوجوانان بوده و یکی از وجوه فرهنگ و تمدن اسلامی است، براساس روایت‌های سیاحان اروپایی به شیوه متن‌پژوهی توصیفی تبیین شود.

پیشینه پژوهش: درباره نظام آموزشی عصر صفویه پژوهش‌های متعددی صورت گرفته و هر کدام از زوایای خاصی آن را بررسی کرده‌اند و معدودی از آنها به مرحله آموزش ابتدایی یا مکتب‌خانه‌ای پرداخته‌اند. برخی از این پژوهش‌ها مجموعه‌ای از نهادهای آموزشی را افزون بر مکتب‌خانه‌ها مورد توجه قرار داده‌اند. در مقاله‌های خان‌بابا بیانی (۱۳۱۹) «روش آموزش در دوره صفویه» و عبدالکریم گلشنی (۱۳۴۹) «تشکیلات آموزش ایران در دوره صفویه»، اشاره‌هایی هم به آموزش مکتب‌خانه‌ای شده است. ناصر تکمیل‌همایون (۱۳۸۵) «آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان در عصر صفویه» را مطرح کرده است. عطاءالله حسنی (۱۳۸۵) به «آموزش‌های نظری در عصر صفوی» پرداخته و در آن مطرح کرده پادشاهان صفوی در آموزش نظری از کلیه مؤسسات سنتی و جدید، اعم از مساجد، خانقاه‌ها، مدارس، قهوه‌خانه‌ها و غیره با محتوایی متناسب با جهت‌گیری جدید مذهبی استفاده می‌کردند. محسن شانه‌ای

(۱۳۸۷) در پایان نامه کارشناسی ارشد (دانشگاه اصفهان) به «بررسی مقایسه‌ای نظام آموزشی در سه پایتخت عصر صفوی (تبریز، قزوین و اصفهان)» پرداخته است. الهام ملک‌زاده و الهام شیرین‌زبان آذر (۱۳۹۱) در مقاله «وضعیت علم و آموزش در دوره صفویه (با استناد به سفرنامه‌ها)، به اختصار مطالبی از پنج سفرنامه دلاواله، اولتاریوس، تاورنیه، شاردن و کمپفر را در این باره نقل کرده است. اردشیر اسدیگی و احمد قماشچی (۱۳۹۳) «نظام آموزش و پرورش رسمی در عهد صفویه» را بررسی کرده‌اند. تاج‌ماه بیاتی علی‌آباد و صاحب برزین (۱۳۹۸) به «نظام آموزشی دوره صفویه از منظر سفرنامه‌نویسان»، و محسن لطف‌آبادی و عطاءالله حسنی (۱۳۹۹) به «نظام آموزشی ارامنه جلفای اصفهان در دوره صفویه» پرداخته‌اند. در پژوهش اخیر اشاره شده که ارامنه نظام آموزشی‌شان را براساس سنن تعلیمی و تربیتی خود پی‌ریزی کردند و از حمایت حکومت صفوی برخوردار شدند. در این زمان کلیسا و مدارس به موازات هم امر تعلیم را برعهده داشتند و ساختمان مدارس در محوطه کلیساها بنا شده بود. جنبه دینی نظام آموزشی ارامنه غلبه داشت. در کنار آن بر آموزش برخی علوم غیردینی به‌ویژه در زمینه تجارت نیز تأکید می‌شد. محمد درخشانی (۱۳۹۹) نیز در کتاب *تعلیم و تربیت در عصر صفویان*، عالمان آن عصر، عقاید تربیتی حاکم، علوم رایج، اماکن آموزشی، تعلیم و تربیت، وقف، کیفیت تحصیل و شیوه‌های یاددهی و یادگیری و در انتها آداب و مقررات آموزشی را به‌تصویر کشیده است. از موسی‌الرضا بخشی استاد مقاله‌ای درباره «برنامه‌ها و منابع آموزشی مدارس عصر صفوی براساس سفرنامه‌های سیاحان اروپایی» در فهرست مقالات پذیرفته شده مجله پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام دانشگاه سیستان و بلوچستان معرفی شده که هنوز چاپ نشده و از عنوان برمی‌آید که درباره برنامه‌ها و منابع مدارس است و نه لزوماً نظام آموزش مکتب‌خانه‌ها. به‌رغم وجود چنین پژوهش‌هایی و مشابهت‌هایی که برخی از آنها با پژوهش حاضر به‌لحاظ اشتراک در منابع گردآوری اطلاعات دارند، این پژوهش روایت کامل سیاحان اروپایی را از وضعیت نظام آموزشی عصر صفویه در مقطع ابتدایی در مکتب‌ها به‌طور منسجم مطرح کرده و نقدهای آنها را نیز نمایانده است.

مدارس ابتدایی (مکتب‌خانه)

در دوره صفویه دو نوع مدرسه وجود داشته است. مدارس که برای تعلیم کودکان بود، «مکتب‌خانه»^۱ گفته می‌شد و مدارس عمومی که در سطح عالی بود و به‌ویژه طلاب علوم دینی در آن مدارس تحصیل می‌کردند، «مدرسه» گفته می‌شد (ر.ک. شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۹۳۲، ۴/۱۵۹۴؛ اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/۶۷۴، ۶۷۹). مکتب، لفظی عربی، به‌معنای موضع علم (شرتوتی، بی‌تا: ۴/۵۱۳)، دبیرستان و جایی که در آن نوشتن می‌آموزند، دفترخانه و جایی که در آن کودکان را تعلیم می‌کنند، خواندن و نوشتن و جز آن

می‌آموزند و سبق می‌دهند (شاد، ۱۳۸۸ و دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل واژه مکتب). جای کتاب خواندن (بهار، ۱۳۷۹: ۳/ ۱۹۳۹). محل کتابت، جای نوشتن، مدرسه و دبستان. اسم مکان و جمع آن مکاتب است. مکتب‌دار کسی است که مکتب را اداره می‌کند (معین، ۱۳۷۱: ۴/ ۴۳۱۳). مکتب در دوره‌های پیش از صفویه در جهان اسلام به تدریج شکل گرفته بود و حتی دو نوع مکتب وجود داشت. یکی مکتب‌هایی که آموزش خواندن و نوشتن در آن انجام می‌شد و در اوایل از کارهای اهل کتاب (ذمیان) و اسرایی بود که با خط و دانش سروکار داشتند. یک نوع مکتب دیگر که برای آموزش قرآن و مسائل اسلامی بود و توسط مسلمانان و کسانی که به قرآن و مسائل اسلامی آشنا بودند اداره می‌شد و اینها معلم بودند. در آغاز هم همان مساجد محل این آموزش‌ها بود. در جوامع اسلامی، کودک را به مکتب‌خانه می‌فرستادند تا خط، حساب، زبان عربی بیاموزد. پس از مهارت در این‌ها، پیش قاری می‌فرستادند تا قرآن بیاموزد که روزی مقداری از آن را حفظ می‌کرد (شلبی، ۱۳۶۱: ۴۰-۴۳؛ ثواقب، ۱۳۸۱: ۱۲۸، ۱۳۰). یاد دادن قرآن به کودکان به شیوه خواندن بود نه نوشتن. نوشتن را در اشعار و مانند آن یاد می‌گرفتند تا احترام کتاب خدا حفظ شود و کودکان نسبت به آن بی‌احترامی نکنند. یاد دهنده قرآن با آموزش دهنده خواندن و نوشتن در مکتب‌ها جدا بود. پس از خواندن به نوشتن می‌رسیدند. معلم خطی بود که جداگانه به آنها خط یاد می‌داد. معلم‌های مختلفی برای آموزش قرآن، خط و غیره وجود داشت (ابن جبیر، ۱۴۳۱: ۱۸۷). بنابراین هدف اصلی مکتب، آموزش خواندن و نوشتن به مردم و آشنا کردن آنها با اصول و قواعد دینی بود. افزون‌براین، دانش‌آموز در کنار فراگیری متن، احترام به معلم و علم را نیز می‌آموخت. نخستین تعلیم معلم، شکل دادن به رفتار و دیدگاه دانش‌آموز نسبت به دانش و معلم بود که این آموزش و مراقبت تا دوران آموزش عالی هم ادامه داشت. بدین ترتیب مکتب هم به‌عنوان مرکز تعلیم و تربیت دینی و ادبی در جهان اسلام بود و هم مرحله ابتدایی برای رسیدن به سازمان‌های مخصوص (مدارس عالی) مراحل پیشرفته دانش که در آنها وسایل تحصیل و تکمیل علوم فراهم بود (نصر، ۱۳۵۹: ۵۹؛ ثواقب، ۱۳۸۱: ۱۳۳). پس مکتب در جهان اسلام صرف‌نظر از ویژگی‌های علمی، همواره از یک‌سو به‌صورت یک نظام پیش‌نیاز برای مدارس عالی (علمیه) عمل می‌کرد و از سوی دیگر مردم را برای زندگی و دادوستد و ارتباط متقابل به حداقل سواد مورد نیاز زمان تجهیز می‌کرد (ضوابطی، ۱۳۵۹: ۲۳).

در دوره صفویه در هر شهر، حتی در هر کوی و محله چندین مکتب وجود داشت (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۳۲؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۲). اشاره کاتف به اینکه در میدان قزوین کودکان سوادآموزی می‌کردند (کاتف، ۲۵۳۶: ۶۰) احتمالاً مکتب‌خانه بوده که در این شهر وجود داشته است. در این مکتب‌خانه‌ها شاگردان زیادی درس می‌خواندند که گاه به چندصد نفر می‌رسید، مانند مکتب ملا زمان در محله

جماله کله اصفهان که قریب دویست نفر به مکتب او می‌آمدند و او معلمی مکتب را عهده‌دار بود (نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۴۰۴). به لحاظ رعایت دستورهای مذهبی در پاکی و طهارت مساجد، مکتب‌خانه‌ها از مسجد و اماکن مقدسه دور بودند (گلشنی، ۱۳۴۹: ۳۲۷). چنان‌که شیخ یحیی معلم اردکانی که حافظ قرآن بود و در علم قراءت مهارت کامل داشت، مدتی طولانی در مسجد جامع کبیر یزد در صدر حفاظ به قراءت قرآن مشغول بود و هم در آن ایام در جنب این مسجد به تعلیم اطفال و تأدیب آنان می‌پرداخت (مستوفی بافقی، ۱۳۸۵: ۲/۳۵۱). ملامحمود اردکانی نیز که مدت طولانی به تعلیم و تعلم کودکان یزد مشغول بود، بعداً در مسجد جامع چقماقیه به امر پیش‌نمازی و ارشاد مردم می‌پرداخت (همان: ۳۵۰). کسانی از عالمان دین یکی از مکروهاتی را که به مسجد تعلق دارد، مسجد را مکتب کردن ذکر کرده‌اند؛ همچنین شعر خواندن در مسجد و دخول اطفال و دیوانه‌ها در مسجد نیز جزء مکروهات شمرده شده است (بهایی عاملی، ۱۳۱۲ق: ۳۷).

به گزارش سیاحان، ایرانیان همین‌که فرزندان‌شان به سن تأدب و تعلم می‌رسیدند، آنان را به مدرسه می‌فرستادند و ذوق و استعدادشان را با ادب و فرهنگ پرورش می‌دادند، با کتاب مانوس‌شان می‌کردند و چندان که می‌توانستند وسایل ادامه تحصیل‌شان را فراهم می‌آوردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۹۱۷؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۲). به نقل شاردن، ایرانیان از هر قشری که بودند، فرزندان خود را به تحصیل دانش و هنر می‌گماردند. آنها فرزندان خود را از پنج‌سالگی به مکتب می‌سپردند و می‌کوشیدند که آنان را وارد مدارس عمومی کنند (شاردن، ۱۳۷۴: ۴/۱۵۹۴). او در جای دیگر می‌گوید آموزش کودکان را از شش سالگی شروع می‌کردند، چون معتقد بودند در سنین کم‌تر، مغز کودکان برای آموختن خواندن و نوشتن آمادگی ندارد. شاردن این روش و اندیشه را عاقلانه و اساسی می‌داند و در توجیه آن می‌گوید برخلاف هوای اروپا که سرد و مرطوب است، هوای ایران گرم و خشک است و طبیعت بر مردم این سرزمین اثر می‌نهد. نباید توقع داشت کودکان در سنین کم‌تر از شش سال، قوای نارس فکری خود را صرف آموختن مطالب جدی کنند (همان: ۳/۹۳۲). منشی سفارت هلشتاین در عصر شاه صفی نیز در شرح سوادآموزی و کسب دانش در ایران نوشته است که کم‌تر ایرانی را، به‌ویژه در شهرها، می‌شد پیدا کرد که به خواندن و نوشتن آشنا نباشد. علت هم آن بود که آنها در سنین کودکی، خیلی زود به مکتب و مدرسه فرستاده می‌شدند (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/۶۷۴).

آنچه از گزارش‌های سیاحان و دیگر متون به‌دست می‌آید این است که سال شروع تحصیل در طبقات مختلف جامعه یکسان نبوده است. برای شاهزادگان دربار و فرزندان امرا و خوانین از نه سالگی، برای سایر کودکان پس از شش سالگی و برای کودکان خانواده‌های روحانی و اهل علم پیش از شش سالگی نیز می‌توانست باشد، به‌ویژه فراگرفتن مقدمات و آموختن احکام و فرایض دینی در بین

شاهزادگان درباری و فرزندان علما پیش از این سنین وجود داشته، چون تابع محیط تربیتی و خانوادگی کودک بوده و البته جنبه عمومی نداشته است (تاجبخش، ۱۳۷۸: ۲۹۴؛ تکمیل همایون، ۱۳۸۵: ۷۳-۷۳).

در عصر صفویه برخی از شاعران و خوش‌نویسان به مکتب‌داری می‌پرداختند یا به کودکان تعلیم خط می‌دادند و از این راه امرار معاش می‌کردند. در تذکره‌ها به نمونه‌هایی اشاره شده است مانند: دهقانی تهرانی (صفوی، بی‌تا: ۲۹۵)، آیتی اصفهانی (همان: ۲۶۱)، جنونی همدانی (همان: ۲۶۳)، ملاجان کاشی (همان: ۲۸۴)، گلشنی کاشانی (همان: ۲۸۵)، مولانا محمدباقر از روستاهای اصفهان (نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۴۱۷)، ملا علی‌رضا از بلوکات اصفهان (همان: ۴۲۷)، ملا زمان در اصفهان (همان: ۴۰۴)، کاظم تبریزی‌الاصل و پرورش یافته کاشان که علاوه بر معلمی در کاشان، در ایام عاشورا، روضه‌الشهداء می‌خواند و شور عظیمی برپا می‌کرد (همان: ۳۷۱). خواجه محمد مؤمن فرزند خواجه شهاب‌الدین عبدالله مروارید که در تحریر خط به درجه‌ای رسید که در عراق و خراسان تمامی خوش‌نویسان او را استاد مسلم می‌دانستند و قلم او را سرمشق قرار می‌دادند، مورد توجه خواجه حبیب‌الله ساوجی وزیر دورمیش‌خان در خراسان قرار گرفت و به منصب معلمی سام میرزا فرزند شاه اسماعیل اول منصوب و به این امر اشتغال یافت و گاه به کتابت قرآن نیز می‌پرداخت (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۴/۶۱۶).

شیوه تدریس در مکتب‌خانه‌ها

در مکتب هر شاگرد به فرمان مکتب‌دار با تمام توان با صدای بلند درحالی که بدن خود را به جلو و عقب یا به راست و چپ تکان می‌داد درس خود را می‌خواند که با بلند خواندن همه شاگردان با هم، که یکی تهجی می‌کرد، دیگری فارسی، آن دیگری عربی، شاگرد دیگر شعر یا نثر یا صرف و نحو می‌خواند، سروصدای عجیبی در مکتب‌خانه‌ها برپا می‌شد، به گونه‌ای که شاگردان به زحمت صدای خود را می‌شنیدند. مکتب‌دار که به این شلوغی خو گرفته بود به کار خویش (خواندن، نوشتن و ...) مشغول و مراقب بود که شاگردان درس خود را بخوانند. اگر دانش‌آموزی بازیگوشی می‌کرد و از خواندن و نوشتن بازمی‌ایستاد، با ترکه‌ای که در دست داشت بر روی زانوی او می‌زد و شاگرد را به خواندن درس وامی‌داشت. معلم در فرصت‌های مناسب، شاگردان را یکی یکی نزد خود می‌خواند و درسی را که خوانده و فراگرفته بود می‌پرسید (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/۹۳۵؛ اولناریوس، ۱۳۶۹: ۲/۶۷۵؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۲). ایرانیان عموماً و مکتب‌داران به‌طور خاص براین باور بودند که پیشرفت دانش‌آموزان در تحصیل با پیروی از روش خواندن درس با صدای بلند بیشتر است، چون در حالت آهسته‌خوانی، ذهن دانش‌آموز

به اطراف می‌گراید و به چیزهای دیگر می‌اندیشد. همچنین معتقد بودند که این روش نیروی ناطقه شاگردان را قوی می‌کند، زبان‌ور و تیززبان می‌شوند و مقاصد خود را بهتر بیان می‌کنند (شاردن، ۱۳۷۴: ۹۳۵/۳).

دروس مکتب‌خانه

در مکتب‌خانه ابتدا سواد خواندن و نوشتن به کودکان می‌آموختند. بلافاصله پس از آشنایی با حروف الفبا، خواندن و قرائت را با قرآن شروع می‌کردند. سپس آثار دو شاعر شیرازی که از بهترین آثار ادبی ایران به‌شمار می‌رود، یعنی کتاب‌های گلستان و بوستان شیخ سعدی و بعد دیوان حافظ را می‌خواندند (اولثاریوس، ۱۳۶۹: ۶۷۴/۲-۶۷۵). مقدمات حساب را معمولاً در مکتب‌خانه‌ها به شاگردان پس از آن که با خواندن و نوشتن آشنا می‌شدند می‌آموختند (همان: ۶۸۰). دانش‌آموزان پس از آموختن خواندن و نوشتن و فراگرفتن قرآن، به آموختن خط همت می‌گماشتند (شاردن، ۱۳۷۴: ۹۳۵/۳-۹۳۶). کسانی که بعدها در کارهای دیوانی، امور مالی و استیفا، منشی‌گری و نویسندگی نامه‌ها و فرامین شاهان یا دیوان انشاء و ترسل وارد می‌شدند و در زمره کارکنان دفترخانه‌ها قرار می‌گرفتند، ابتدا خطوط مختلف را در مکتب می‌آموختند و سپس وارد این نوع مشاغل می‌شدند. برای نمونه، بوداق منشی قزوینی پس از اینکه در مکتب خطوط را می‌نویسد تا سررشته‌ای می‌یابد، در چهارده سالگی در اوایل سلطنت شاه طهماسب به دفترخانه همایون می‌رود. در سال دیگر محرر دفتر ارباب‌التحاویل می‌شود و سال‌ها در امور دیوانی و نویسندگی در دفاتر اداری خدمت می‌کند (ر.ک منشی قزوینی، ۱۳۷۸: ۱۸۷-۱۹۰). کسانی از عالمان عقیده داشتند برای ایجاد رشته دوستی و محبت نیکان در دل کودک، بهتر است تعلیم قرآن و داستان‌ها و شرح حال بزرگان و ابرار را به آنها بیاموزند (فیض کاشانی، ۱۴۱۷: ۵/۱۲۵). شهید ثانی نیز توصیه کرده است که شایسته است در نخستین پایه کودکان حفظ کتاب خدا و تجوید او را بر وجه معتبر در نظر بگیرند تا کلید صلاح و یاور هدایت آنها باشد و دلشان بدان وسیله نورانی و آماده برای تحصیل سایر علوم بشود. (عاملی جبعی، بی‌تا: ۱۹۸-۱۹۹)

هزینه تحصیل

هزینه تحصیل در مکتب‌خانه بسیار ناچیز بود. مزد معلم معلوم نبود، هرکس به فراخور بنیه مالی خود چیزی به مکتب‌دار می‌داد. در اصفهان معمولاً افراد دارا ماهانه یک اکو و افراد تنک‌مایه ده سو به آموزگار مکتب می‌دادند. افراد فقیر بچه‌های خود را رایگان به مکتب می‌سپردند. در اروپا رسم بر این

بود که رئیس خانواده در اعیاد مذهبی هدایایی برای معلمان فرزندان خود می‌فرستاد؛ اما در ایران به جای آن، هر وقت شاگردی کتابی را به پایان می‌برد و خواندن کتاب تازه‌ای را آغاز می‌کرد، یا خواندن فصلی از کتاب را به انتها می‌رساند و فصلی دیگر را از سر می‌گرفت، پدر او هدیه‌ای با مبلغی پول برای معلم می‌فرستاد. ارزش هدایا متناسب با پیشرفت تحصیلی فرزندش بود. ارزشمندترین هدیه را وقتی می‌دادند که شاگرد در تلاوت قرآن پیشرفت خوبی داشت، زیرا قرآن به عربی است و یاد گرفتن آن برای دانش‌آموزان کم سن و سال آسان نبود (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۳۵-۹۳۶). اگر کودکی فقیر نمی‌توانست چنین هدیه‌ای تقدیم کند، مکتب‌دار نه او را از مکتب می‌راند و نه می‌آزرد؛ اما شاگردان را وامی‌داشت به شیوه‌های گوناگون مانند مسخره کردن، درآوردن شکلک و ادا و اطوارهای ناخوشایند چندان او را رنجه کنند تا به هر زحمتی بود هدیه‌ای فراهم آورده و به معلم بدهد. وقتی به مناسبت سوره‌ای از قرآن یا برای خواندن کتابی تازه، شاگرد هدیه‌ای به مکتب‌دار می‌داد، آن روز مکتب را تعطیل و شاگردان را مرخص می‌کرد (همان: ۹۳۶).

تنبیه دانش‌آموزان

شاگردانی را که مرتکب خلاف می‌شدند، برخلاف آنچه در اروپا معمول بود که چند ضربه ترکه به نشیمن‌گاه او می‌زدند، چوب و فلک می‌کردند و با ترکه ضربه‌های شدیدی به پای یا به کف دستان او می‌زدند که از ناخن‌های او خون می‌آمد. گاه پسر بچه‌هایی که خلاف شدیدی داشتند، در کف پایشان زخمی ایجاد و در آن نمک می‌پاشیدند. اولتاریوس می‌گوید علت تنبیه‌های شدید در مورد پسر بچه‌ها در ایران را باید در طبیعت این کودکان جست‌وجو کرد که خشن‌تر از کودکان اروپایی بودند و سرسخت‌تر و لجبازتر به‌شمار می‌رفتند و تنبیه‌های عادی و معمولی آنها را از خلاف‌کاری باز نمی‌داشت (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/ ۶۷۶). کودکانی که نسبت به پدر یا مادر بدرفتاری می‌کردند، ناسزا یا دشنام می‌دادند یا آنها را کتک‌کاری می‌کردند نیز به‌سختی مجازات می‌شدند (سانسون، ۱۳۴۶: ۲۱۶).

آموزش‌های عملی (کاربردی)

افزون بر آموزش‌های نظری، نوعی آموزش عملی در دوره صفویه معمول بوده است که به ورزش مربوط می‌شد. هدف این ورزش‌ها نرم و نیرومند کردن بدن و آماده ساختن آن برای به‌دست گرفتن سلاح بود. جوانان تا هجده سالگی در محضر استادان و خواجگان به آموختن دانش و ادب می‌پرداختند و پس از آن به ورزش رو می‌آوردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۸۰). این ورزش‌ها را هنرآموزان یا کارآموزان به شاگردان یاد می‌دادند تا در آنها مهارت پیدا کنند. این ورزش‌ها عبارت بودند از: تمرین تیراندازی

با تیروکمان، شمشیربازی، سوارکاری (برای انجام ورزش‌های چوگان‌بازی، تیراندازی با کمان و زوبین-اندازی یا جریده‌بازی) و کشتی که از ورزش‌های طبقات پایین جامعه بود و تمرین‌های آن در زورخانه انجام می‌شد. هر شهری گروهی کشتی‌گیر داشت که پهلوان نامیده می‌شدند و در برخی مراسم‌ها نمایش‌های ورزشی می‌دادند. بزرگان و حکام ولایات در خانه خود زورخانه اختصاصی داشتند و در آن به ورزش کشتی یا ورزش زورخانه‌ای می‌پرداختند. افزون بر این ورزش‌ها، بندبازان، خیمه‌شب‌بازان و شعبده‌بازانی نیز پس از فراگیری این هنرها به هنرنمایی می‌پرداختند (همان: ۷۸۰-۷۸۵).

شاطرها که جلوی اسب بزرگان می‌دویدند که راه را باز کنند نیز در میان خود معلم داشتند و مشق تند دویدن می‌کردند. شاه و بزرگان دربار شاطره‌های متعددی داشتند. این شاطرها از سن شش‌هفت سالگی مشق تند رفتن و تند دویدن را شروع می‌کردند. سال اول، مسافت مشخصی را یک‌نفس می‌دویدند و یک قسم یورتمه می‌رفتند. همینطور هر سال بر طول مسافت می‌افزودند. در سن هیجده سالگی یک کوله بار آرد با یک تاوه نان‌پزی و یک کوزه آب به پشتشان می‌بستند و با آن کوله‌بار آن را می‌دواندند. شاطره‌های شاه و بزرگان کسانی بودند که به درجه استادی رسیده بودند (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۳۸۱-۳۸۲) برای استاد شدن تشریفاتی به‌عمل می‌آمد و در حضور مردم و رجال و اعیان، گارد شاهی و نگهبانان سلطنتی و با داوری استادان متقدم، جشن شاطر انجام می‌شد و شاطرباشی (رئیس شاطران) در چنین مراسمی پس از هفت دور دویدن در مسیری که مشخص شده بود برگزیده می‌شد که تفصیل آن را سیاحان شرح داده‌اند (ر.ک. تاورنیه، ۱۳۶۹: ۳۸۲-۳۸۳؛ شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۹۲-۷۹۸). شاطرها پسران خود را از گاه کودکی به ورزش پیاده‌روی و تندرستن و دویدن عادت می‌دادند تا در این کار ورزیده شوند و بتوانند بی‌رنج خستگی و بی‌آن‌که نفس تازه کنند مسافتی دراز راه بپیمایند و برای پدرانشان جانشینان لایقی باشند (شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۹۰۵). یکی از کارهای شاطرها به‌عنوان پیک، بردن بسته‌ها و نامه‌ها و به‌ویژه بردن فرامین پادشاهان به اطراف بود، چون در مشرق‌زمین پست وجود نداشت. آنان مجهز به زنگوله‌هایی بودند که خبر ورودشان را به مردم می‌داد. در بین راه ایستگاه‌هایی بود که پیک‌های تازه نفس، نامه‌ها را از پیک قبلی می‌گرفتند و به حرکت ادامه می‌دادند (همان: ۹۰۴-۹۰۶).

رشته‌های فنی و صنعتی از طریق آموزش‌های استاد-شاگردی در قالب نظام صنفی فرا گرفته می‌شد. هر رشته صنعتی رئیسی داشت که بر کارهای آن نظارت می‌کرد. در این رشته‌ها شاگردان نزد استادکاران به آموختن آن حرفه و فن مشغول می‌شدند. میان آنها تعهدات خاصی وجود نداشت. شاگرد نه‌تنها چیزی بابت کارآموزی به استاد نمی‌داد، بلکه استاد با او قرار می‌گذاشت از بدو خدمت تا مدت

یک سال روزانه فلان مبلغ به او مزد دهد. این مبلغ به نسبت سن و سال و استعداد و قابلیت شاگرد در کارآموزی در سال‌های بعد بیشتر می‌شد. استاد هر زمان از کار شاگرد ناراضی بود او را بیرون می‌کرد. شاگرد نیز هر وقت مایل بود از پیش استاد می‌رفت (شاردن، ۱۳۷۴: ۱/۲ - ۸۵۸ - ۸۵۹). کودکان ایران عادت نداشتند همانند کودکان اروپایی در کوچه‌ها مشغول بازی شوند. همین که از مکتب بیرون می‌آمدند به محل کار پدران خود می‌رفتند و حرفه و صنعت پدر را می‌آموختند (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۳۸۱). افراد طبقات پایین جامعه، هر روز دو بار فرزندان خود را به مدرسه می‌فرستادند و چون به خانه بازمی‌گشتند، آنها را نزد خود نگاه می‌داشتند تا به شغل و پیشه‌ای که در آینده باید بدان اشتغال ورزند آشنا کنند (شاردن، ۱۳۷۴: ۲/۷۶۷). اولتاریوس می‌گوید دیگر مانند گذشته کودکان را زیاد به فراگیری تیراندازی و سواری تشویق نمی‌کنند و در این مورد اصرار نمی‌ورزند؛ بلکه به محض اینکه خواندن و نوشتن را فراگرفتند وادارشان می‌کنند که مشغول به کار شوند و عده‌ای را هم آزاد می‌گذارند تا به تحصیلات و مطالعات خود ادامه دهند (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/۶۷۴).

نظارت‌های تربیتی بر کودکان

گاه برای حفظ کودکان از آسیب‌های محیط‌های گوناگون تفریحی و حرفه‌آموزی، ممنوعیت‌هایی اعمال می‌شد. چنان که شاه سلطان حسین قدغن کرده بود که کودکان بدون همراهی یکی از بستگان از خانه بیرون نیایند و به معرکه‌ها و قهوه‌خانه‌ها و جاهای مانند آن تردد نکنند. کسانی که می‌خواستند کودکان خود را برای تعلیم حرفه و پیشه‌ای به استادان صنایع بسپارند باید اول احوال آن استاد را از نظر صلاح و فساد بررسی می‌کردند که اگر شایسته بود کودک را به او بسپارند، اگر شایسته نبود، می‌بایست استاد درست کار و شایسته‌ای پیدا می‌کردند. تأکید شده بود که کودکان در تردها نباید از همراهان خویش جدا می‌شدند. آنها را نمی‌بایست به کار سرتراشی یا دلاکی مشغول سازند و در باغ‌هایی که محل پذیرایی از افراد در اوقات سیر و تفریح بود، نباید برای جلب مشتری، کودکان را به کار یگمارند (موسوی فندرسکی، ۱۳۸۸: ۸۲-۸۳).

خانواده‌ها نیز مراقبت‌هایی را اعمال می‌کردند، چنان که خانواده‌های ثروتمند و سرشناس به کودکان خود اجازه نمی‌دادند که با خدمتگزاران هم کلام شوند. خدمتگزاران نسبت به آنها نهایت ادب را رعایت می‌کردند. نیز کاملاً مراقب بودند تا فرزندان شان با منظره‌های زشت و ناگوار روبه‌رو نشوند و گوششان حرف بد نشنود. افراد طبقات پایین‌تر نیز در تربیت فرزندان خود تلاش بسیار می‌کردند و آنها را از دویدن در کوی و برزن، بازی کردن بسیار در بیرون خانه، دعوا با هم‌سالان و بازیگوشی و شیطنت

منع می‌کردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۲/۷۶۷). احتمالاً عدم نظارت مشخص بر وضعیت مکتب‌خانه‌ها و صلاحیت مکتب‌دارها و وجود بچه‌هایی که تربیت درست و رفتار مناسبی نداشتند موجب شده بود که برخی خانواده‌های متعین حتی فرزندان خود را به مکتب نفرستند و در خانه با معلم خصوصی آموزش دهند. چرا که احتمال می‌دادند فرزندشان در مکتب با رفتارهای نامناسب آشنا شود (ر.ک. شاردن، ۱۳۷۴: ۱۲/۷۶۷). برای نمونه، دهقانی تهرانی از مکتب‌داران آن عصر، به مرض جوع دچار بود به‌گونه‌ای که در سفری وقتی آذوقه‌اش تمام شد، لباس خود را می‌خورد (صفوی، بی‌تا: ۲۹۵). با این وضعیت بیماری او مکتب‌دار و معلم کودکان بود.

به گزارش شاردن، جوانان ایران پیش از بیست سالگی وارد اجتماع نمی‌شدند، مگر اینکه زن گرفته باشند. در این صورت از تحت سرپرستی و نظارت پدر آزاد می‌شدند. این جوانان هنگامی که وارد اجتماع می‌شدند، افرادی عاقل، هوشمند، درستکار، خجالتی، بادب، کم‌گو، متین، محتاط و در گفتار و کردار پاک و هنرمند بودند؛ اما پس از مدتی هوس داشتن اسباب تجمل آنان را به فساد و تباهی سوق می‌داد. چون برای تهیه این اسباب، دارایی کافی نداشتند، به هر کار نادرستی رو می‌آوردند (همان: ۷۶۷).

تربیت فرزندان بزرگان دربار

آن‌گونه که بدلیسی نقل کرده، شیوه شاه طهماسب چنین بود که اولاد امرا و اعیان خود را در کودکی به حرم خاص خویش می‌برد، در سلک شاهزادگان قرار می‌داد و در تربیت و رعایت آنها کاملاً می‌کوشید. این کودکان را به تعلیم قرآن و خواندن احکام شرعی و فضایل اخلاق (تقوی و طهارت) تحریص می‌کرد، به مصاحبت با افراد دین‌دار و امانت‌دار ترغیب می‌نمود، از اختلاط با افراد مفسد و شریر و فاسق بازمی‌داشت و آنها را به خدمت علما و فضلا می‌گماشت. چون به سن رشد و تمیز می‌رسیدند، به آنها فنون سپاهی‌گری و تیرانداختن، چوگان‌بازی، اسب‌تاختن و قوانین سلحشوری و قاعده انسانیت و آدمیت آموزش داده می‌شد. آموختن نقاشی را نیز تشویق می‌کرد. شاه طهماسب، بدلیسی را در سن نه سالگی به حرم خاص و محفل انس خود می‌برد که سه سال در زمره خدام او به خدمت می‌پردازد و در دوازده سالگی به جای پدرش به امارت سالیان و محمودآباد از نواحی شروان منصوب می‌شود و پس از آن مناصب دیگری نیز دریافت کرد و او را به دامادی خویش برگزید (بدلیسی، ۱۳۷۷: ۱/۴۴۹-۴۵۱). بدلیسی در شعری مراحل تحصیل خود را شرح داده است که چگونه در کودکی قرآن را فرا گرفته، سپس در تحصیل علوم به خواندن صرف و نحو عربی، علم فقه و اصول، احکام شرعی، حدیث، تاریخ و سیره پیامبر، سلوک عملی و عرفان پرداخته است (همان: ۴۴۷-۴۴۸).

به گزارش سانسون، در میدان نقش جهان اصفهان، فرزندان امرا و بزرگان به نمایش‌ها و تمرین‌های مختلف می‌پرداختند. از جمله سواره چوگان‌بازی و نیزه‌پرانی می‌کردند، به تاخت اسب می‌تاختند و به انواع چابک‌سواری‌ها می‌پرداختند. آنها درحالی که به سرعت اسب می‌تاختند، نیزه‌ها را از روی زمین جمع می‌کردند و یا تیر از کمان رها می‌کردند و به هدف که بشقاب طلای نصب شده در وسط میدان بود می‌زدند (سانسون، ۱۳۴۶: ۶۳). در این مراسم، شاه که تمرین تیراندازی را از تالار بزرگ کاخ تماشا می‌کرد، به هرکس که بشقاب طلا را با تیر به زیر می‌انداخت جایزه می‌داد و آن بشقاب را نیز به او می‌بخشید. همچنین شاه برای تشویق آن شخص به منزلش می‌رفت و هزینه مهمانی را نیز به او می‌پرداخت. امرا و بزرگان دربار نیز مهارت آن تیرانداز را می‌ستودند (همان: ۶۶). بعضی از شاهزادگان و امرا پسران خود را به خدمت شاه می‌فرستادند تا با ادب و رفتار دربار آشنایی پیدا کنند و تربیت و ظرافت خاص درباری را بیاموزند. به این پسران در دربار علم حقوق و فنون نظامی را آموزش می‌دادند (همان: ۱۲۲).

خانواده‌های سرشناس و صاحب نام و متمکن در تربیت کودکان خود نهایت دقت و مواظبت را به‌جا می‌آوردند. آنان پرورش خردسالان را به‌عهده خواجهگان می‌سپردند. این مربیان، کودکان را زیر فرمان خویش می‌گرفتند و تحت مراقبت شدید می‌پروراندند و جز برای دیدار بستگان و یا شرکت در نمایش‌های ورزشی و اعیاد به آنان اجازه نمی‌دادند از خانه خارج شوند (شاردن، ۱۳۷۴: ۱۲ / ۷۶۷). شمار خواجهگان در سراسر ایران بسیار بود و اینان بر خانواده‌ها و به‌معنی عام‌تر بر جامعه ایران حکومت می‌کردند. زیرا در همه خانه‌های اعیان و درباریان حضور داشتند و مورد اعتبار و اطمینان بودند، به طوری که حفاظت دارایی‌ها و نظارت بر همه امور مهم به ایشان سپرده شده بود. زنان ثروتمندان و بزرگان به‌ویژه زیر مراقبت و اداره خواجه‌سرایان بودند. آنان بر بیرون رفتن و درآمدن زنان به حرم‌سرا نظارت کامل داشتند و همه‌جا حتی هنگامی که حمام یا به دیدن بستگان خود می‌رفتند، آنان را همراهی می‌کردند. خواجه‌سرایان در خانه‌های اعیان و بزرگان سمت لگی و آموزگاری بچه‌های آنان را نیز داشتند. به آنان خواندن، نوشتن، تعلیمات دینی و مقدمات علوم را یاد می‌دادند. هنگامی که این بچه‌ها به معلمانی داناتر نیازمند می‌شدند، خواجه‌ها همچنان سمت لگی ایشان را دارا بودند و از مراقبت آنها غافل نمی‌ماندند (شاردن، ۱۳۷۴: ۴ / ۱۳۳۰). البته همه خواجه‌ها دارای استعداد هنری، فنی، علمی و نیروی جسمانی کافی نبودند، از این‌رو، غالباً در خانه‌های اعیان و بزرگان خدمتگزاری می‌کردند و وسایل و لوازم زندگی آنها را می‌خریدند (همان: ۱۳۳۱). به نوشته شاردن، بهای خواجه‌های هشت تا شانزده ساله به نسبت هوش، استعداد، رفتار و اندام خوبی که داشتند و دانش، ادب و هنری که آموخته بودند، به تفاوت هزار تا دوهزار فرانک بود (همان‌جا). در خانه و حرم‌سرای اعیان عالی‌مقام شش تا هشت

خواجه خدمت می‌کردند. بزرگان درجه پایین‌تر سه یا چهار و دولت‌مندان دو خواجه داشتند (همان: ۱۳۳۲).

بچه‌های افراد ثروتمند برای آموختن درس و مشق به مکتب‌نمی‌رفتند؛ بلکه برای آنان معلم سرِ خانه می‌آوردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۳۶، ۹۴۲؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۳). چون پدران و مادران نگران بودند اگر فرزندان‌شان به مکتب و مدرسه بروند بر اثر هم‌نشینی و هم‌صحبتی بچه‌هایی که تربیت صحیح نداشتند اخلاق‌شان فاسد شود، آنان را به مدرسه نمی‌فرستادند و معلم سرخانه می‌گرفتند (شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۶۷). حتی آنان که دارایی بسیار داشتند، معلمین را در خانه‌های خود نگاه می‌داشتند. این کار دشوار نبود و خرج زیادی نداشت، زیرا طلاب باسواد و آماده تدریس و اغلب جویای کار، بسیار بودند (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۴۲). به گزارش نصرآبادی، میرزا ابوالحسن از سادات حسینی فراهان که جامع کمالات صوری و معنوی بود و تحصیل علوم نموده بود، در ابتدای حال به علت پریشانی ترک وطن کرده و به اصفهان وارد می‌شود. خالوی نصرآبادی در قریه نصرآباد پس از تحقیق احوال میرزا ابوالحسن، مدت دو سال او را نگاه می‌دارد و پسرانش شرح تجرید و برخی کتاب‌های دیگر را پیش او می‌خوانند. سپس به شیراز می‌رود و به خدمت امام‌قلی‌خان درمی‌آید (نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۲۷۶). گاه بزرگانی برای عالمان خانه‌ای می‌خریدند و آن عالم و مدرس در خانه خویش به تدریس طلاب می‌پرداخت. چنان‌که مولانا میرزای شروانی از شروان به اصفهان آمد و هم‌نشینی ملا محمدتقی مجلسی را اختیار کرد و مدتی در حلقه درس آقا حسین خوانساری به مباحثه مشغول شد. سپس روانه زیارت عتبات عالیات شد. آن‌گاه نواب اشرف او را طلب کرد و در محله احمدآباد برای او خانه‌ای خرید و در آن‌جا به تدریس مشغول شد (همان: ۱۵۷). گاهی کودکان چند خانواده اشرفی در خانه یکی جمع می‌شدند و معلم به آنها خواندن و نوشتن می‌آموخت (تاجبخش، ۱۳۷۸: ۲۹۲). این بچه‌ها را تا پیش از ۱۸ یا ۲۰ سالگی نمی‌گذاشتند از خانه، جز برای شکار و تیراندازی یا چوگان‌بازی بیرون روند، برای اینکه با افراد دون‌مایه و اراذل معاشرت نداشته باشند. از این‌رو در بزرگی عاقل و باتربیت و درستکار بار می‌آمدند و افرادی مؤدب بودند (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۳). از همین رو شاردن، آموزش و پرورش نوجوانان و جوانان ایران در عصر صفویه را به تمام معنی خوب و ستوده می‌داند، زیرا خانواده‌ها، چه سرشناس و چه طبقات پایین جامعه، در تربیت فرزندان خود مراقبت خوبی به عمل می‌آوردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۲/ ۷۶۷).

تربیت فرزندان عالمان

کودکان خانواده روحانی در سنین پایین معمولاً نزد پدر خود تعلیم می‌دیدند (ر.ک. حزین، ۱۳۷۵: ۱۴۶). برای نمونه، جلال‌الدین محمد دوانی (درگذشت ۹۰۸ق.) نزد پدر خود مولانا سعدالدین اسعد

تحصیل کرد و سپس به شیراز رفت و در درس مولانا محی‌الدین کوشکناری و خواجه حسن‌شاه بقال که از شاگردان محقق شریف و به وفور علم و فضیلت ممتاز بودند، همت بر کسب کمال گذاشت. آن‌گاه از عالمان دیگری کسب علم کرد و خود از سرآمدان شد. او در دوره آق‌قویونلوها، در مدرسه بیگم که دارالایتم گفته می‌شد به افاده درس مشغول شد و از گوشه و کنار کشور برای بهره‌گیری از دانش او به محضرش می‌شتافتند (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۴ / ۶۰۴-۶۰۵؛ روملو، ۱۳۸۴: ۱۲ / ۹۸۹). امیر غیاث‌الدین منصور شیرازی (درگذشت ۹۴۸ق. / ۱۵۴۳م.) در مدرسه پدر خویش امیر صدرالدین محمد در شیراز (مدرسه منصوریه) و در خدمت او به تحصیل علوم دینی و معارف یقینی پرداخت و سپس خود به تعلیم طلاب مشغول گشت (خواندمیر، ۱۳۵۳: ۴ / ۶۰۴؛ شوشتری، ۱۳۷۷: ۲ / ۲۳۰). محمد عاملی ملقب به بهاء‌الدین معروف به شیخ بهایی (۹۵۳-۱۰۳۰ق.) در کودکی با جدیت تمام «به تحصیل علوم و کسب کمالات مشغول گشته در علم تفسیر و فقه و حدیث و عربیت و امثال آن از برکات انفاس پدر بزرگوار مرتبه کمال یافت» (منشی، ۱۳۷۷: ۱ / ۲۴۷). پدر شیخ بهایی، شیخ عبدالصمد خود «از مشایخ عظام جبل‌عامل و در جمیع فنون علوم به تخصیص فقه و تفسیر و عربیت فاضل و دانشمند بود» (همان: ۲۴۶). روایت محمدعلی حزین (متولد ۱۱۰۳ق.) از شیوه تعلیم خویش می‌تواند الگویی از چگونگی تعلیم فرزندان خانواده‌های روحانی در آن عصر به‌دست دهد. او در سن چهار سالگی به اشاره پدر تعلیم را نزد ملا شاه محمد شیرازی که به اصفهان آمده و در خانه آنها مهمان بوده است شروع کرده و ملا پس از بسمله، آیه «رب اشرح لی صدری و یسر لی امری واحلل عقده من لسانی یفقهوا قولی» (طه/۲۷) را سه بار به او تلقین کرد و فاتحه خواند و او را نوازش نمود. حزین طی دو سال، سواد خواندن و نوشتن را فرا می‌گیرد. او که شوق زیادی به تحصیل پیدا می‌کند، شروع به مطالعه کتاب‌های فارسی از نظم و نثر می‌کند. سپس به خواندن رسایل صرف و نحو و فقه و منطق مشغول می‌شود و آنها را فرا می‌گیرد، چنان‌که موجب تعجب استادش می‌شود و او را تحسین می‌کند. در سن هشت سالگی به اشاره پدر تجوید قرائت قرآن را نزد مولانا ملک‌حسین قاری ممتاز اصفهانی آغاز می‌کند که دو سال به آن مشغول بوده و پس از آن پدرش به تعلیم او می‌پردازد (حزین، ۱۳۷۵: ۱۵۳). در همان کودکی، پدرش او را نزد شیخ خلیل‌الله طالقانی از عرفای مشهور آن عصر برای تربیت و ارشاد می‌فرستد که قریب سه سال در محضر ایشان حاضر می‌شده است و از مطالب او در زمینه اصلاح و تزکیه نفس بهره می‌گرفته است (همان: ۱۵۳).

پس از درگذشت شیخ، پدر حزین سفارش تعلیم و تربیت او را به شیخ بهاء‌الدین گیلانی فاضل عارف از شاگردان میرقوام حکیم می‌نماید. چندی در خدمت او تحصیل می‌کند و قدری از کتاب *احیاءالعلوم غزالی* و رسایل اسطراب و شرح چغمینی را می‌خواند. سپس پدرش او را به مطالعه کتب

اخلاق اشاره می‌کند (همان: ۱۵۴). حزین تعداد زیادی از دروس را در سطح عالی نام برده که نزد پدر در اصفهان خوانده (همان: ۱۵۳، ۱۵۶)، یا در سفر به لاهیجان در راه رفت و برگشت و اقامت از محضر پدر و عمویش فرا گرفته است (همان: ۱۶۶، ۱۶۷، ۱۶۸). سپس دروس مختلف را نزد عالمان مطرح اصفهان (همان: ۱۵۶، ۱۶۸، ۱۶۹، ۱۷۱) و دیگر شهرها مانند شیراز (همان: ۱۷۷، ۱۷۸، ۱۷۹) خوانده است. حزین عناوین این دروس و کتابهای هر کدام و اسامی این استادان را ذکر کرده است. او که طبع شعر هم داشت در جوانی با شاعران نیز حشر و نشر پیدا می‌کند (همان: ۱۵۶). او بنابر تمایل شخصی، انجیل و تورات را نیز نزد دو تن از عالمان مسیحی و یهودی فرا می‌گیرد (همان: ۱۷۲). گاه خانواده‌ها یا معلمان، دانش‌آموزان را از روی آوردن به سرودن شعر بازمی‌داشتند، چنانکه حزین منع شد و او ناگزیر مخفیانه اشعار خود را می‌نوشته و نگه می‌داشته است (حزین، ۱۳۷۵: ۱۵۲). اما کسانی هم بودند که این امر را تشویق می‌کردند چنان‌که عارف مشهور شیخ خلیل‌الله که خود طبع شعر داشت، حزین را نه تنها منع نمی‌کرد که از او می‌خواست اشعارش را نزد وی بخواند و تخلص حزین را نیز او برایش برگزیده است (همان: ۱۵۴). البته پس از اینکه حزین بزرگ‌تر می‌شود و در جمع بزرگان شعر نیکویی می‌خواند، پدرش به او اجازه می‌دهد در حدی که همه اوقاتش را صرف شعر نکند و حتی به وی قلمدانی نیز انعام می‌دهد (همان: ۱۵۸).

تربیت غلامان

پسران سفیدپوست گرجی که به غلامی درآمد بودند، برای این‌که در آینده بتوانند در دربار، کارگاه‌ها و قشون خدمت کنند، در مکانی که انبارک غلامان گفته می‌شد تربیت می‌شدند و به آنها خواندن و نوشتن آموزش داده می‌شد (کمپفر، ۱۳۶۳: ۱۵۴). غلامان خاصه که در پشت سر پادشاهان به‌صفت می‌ایستادند، لاله مخصوصی داشتند و غلامان ساده کوچک تا زمانی که ریش نداشتند لاله و معلم مخصوص داشتند که آنها را تربیت می‌کردند و پس از این‌که ریش درمی‌آوردند و بزرگ می‌شدند در زمره نیروهای قوللرآقاسیان می‌شدند (میرزا سمیعا، ۱۳۶۸: ۱۹). شاردن در توصیف کاخ مجلل صدرخاصه در اصفهان، از بنای دیگری نزدیک آن یاد می‌کند که «خانه گاو» نامیده می‌شد. زیرا در مکه آورده بود، نگه‌داری می‌کردند. پس از مردن گاوها، این کاخ مسکن غلامان شاه شد، یعنی جوانانی که از گاه کودکی به خدمت پادشاه درمی‌آمدند و پس از اینکه پرورش می‌یافتند و شایسته می‌شدند به مقامات عالی دست می‌یافتند (شاردن، ۱۳۷۴: ۴ / ۱۵۳۱-۱۵۳۲). این محل نگه‌داری غلام‌بچگان برای خدمات خانگی در محله عباس‌آباد، که محل منازل تاجران ثروتمند بود، قرار داشت (همان: ۱۵۴۷).

غلامان در دربار تربیت می‌شدند و تحصیل می‌کردند و هویت تازه‌ای می‌یافتند که موقعیت برترشان را تعریف می‌کرد. در زمان شاه عباس اول، غلام‌ها مسئول تربیت شاهزادگان و غلام‌بچگان شدند و شاه با آنها پیوندهای برادرانه برقرار کرد (بابایی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۸).

کسانی از این غلامان مانند الله‌وردی‌خان و قرچقای‌خان به عالی‌ترین درجات نظامی در حکومت صفویه رسیدند و مورد توجه خاص شاه عباس قرار گرفتند. آنها شاه را در لشکرکشی‌ها، شکار، ضیافت-های دولتی و ملاقات‌ها همراهی می‌کردند و حتی افتخار دفن شدن در مکان مقدسی مانند صحن امام رضا (ع) را پیدا کردند (ر.ک. منشی، ۱۳۷۷: ۲/ صفحات مختلف و ۱۴۳۸، ۳/ ۱۷۳۱-۱۷۳۲؛ بابایی و دیگران، ۱۳۹۰: ۲۰-۲۱). اوایل سده یازدهم هجری/ هفدهم میلادی، کسانی از این غلامان نقاش و برخی خطاط در کتابخانه-نگارخانه سلطنتی که فقط به آن «کتابخانه» می‌گفتند جایگاهی داشتند و برخی در سفارش و گردآوری کتاب‌های مصور و اشیاء تجملی دیگر فعال بودند (بابایی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۴۴). قرچقای‌خان و فرزندانش در این جایگاه هنرپروری نقش مهمی داشتند. وقف ظروف چینی خیره‌کننده قرچقای‌خان به بقعه شیخ صفی در اردبیل، یکی از اقدامات هنری این غلام وفادار به شاه عباس است. پسرانش منوچهرخان و علی‌قلی‌خان هر دو از نخبگان فکری و فرهنگی دوره صفویه بودند. از آنان به‌عنوان «اهل فضل و کمال» و «صاحب مآثر و آثار» یاد شده است. علی‌قلی‌خان از علمای بزرگی در قم علم آموخت و چند اثر مهم کلامی و ادبی نوشت. او متولی شهر قم هم بود که منصب فوق‌العاده‌ای برای یک غلام‌زاده به‌شمار می‌رفت. در ۱۰۵۱ق. / ۱۶۴۱م. به ریاست کتابخانه شاه گماشته شد که گواه جایگاه بلند او در میان اهل ادب و دیانت بود. منوچهرخان با سفارش یکی از زیباترین کتب مصور دوران، برگردان فارسی *صورالکواکب عبدالرحمان بن عمر صوفی*، کنجکاو خود را به منصف ظهور رساند (همان: ۱۶۱). منوچهرخان به‌جای پدر حاکم مشهد مقدس شد (منشی، ۱۳۷۷: ۳/ ۱۷۳۲، ۱۸۱۲).

برخی از غلامان در کتابخانه همایونی کار می‌کردند که برجسته‌ترین آنها سیاوش گرجی بود. او در دربار درس خوانده و تحصیل هنر را از خردسالی آغاز کرده بود. استعدادهای هنری او توجه شاه طهماسب را جلب کرد، او را به کتابخانه فرستاد و خود شخصاً آموزش او را برعهده گرفت. سیاوش تحت مراقبت مظفرعلی که از نوابغ هنری دربار بود و آموزش‌های شاه، نقاشی دقیقه‌کار (ریزبین) و مصور بی‌قرینه شد و در مجلس‌سازی (ترکیب‌بندی‌های گروهی) و سیاه‌قلم و کوه‌پردازی سرآمد شد (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۷۵؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۷۰). پس از شاه طهماسب، سیاوش بیگ در ساخت شاهنامه شاه اسماعیل دوم شرکت جست و در ۹۸۷ق. / ۱۵۷۹م. با صادقی‌بیگ افشار نسخه‌ای از

حبیب‌السییر را مصور کرد (بابایی و دیگران، ۱۳۹۰: ۱۵۰). در زمان سلطان محمد خدابنده، سیاوش و برادرش فرخ‌بیگ در زمره معتمدان حمزه میرزا بودند و در زمان شاه عباس نیز مدت‌ها ملازم او بودند (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۷۵؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۷۰). او در سال خوردگی از دربار به شیراز رفت و در آن‌جا کمر به خدمت مقامات شهر بست و همچنان استاد فن خود ماند (قمی، بی‌تا: ۱۴۸). کسانی از این غلامان در معماری دوره صفویه نیز فعالیت داشتند و آثاری به نام آنها ثبت شده است.

کانون‌های آموزش ایتام

شاه طهماسب دستور داده بود در شهرهایی که تشیع آنها کاملاً محقق بود مانند مشهد، سبزوار، استرآباد، قم، اردبیل، تبریز و دیگر جاها، چهل نفر از ایتام پسر و چهل نفر از ایتام دختر را از اموال حلال لباس و غذا و سایر نیازمندی‌ها بدهند و معلم و معلمه (آموزگار مرد و زن) پرهیزکار و خدمه و پرستاران دین‌دار برای آنها تعیین کنند که تا رسیدن به سن بلوغ به تعلیم ایشان بپردازند، سپس آنها را به ازدواج یکدیگر درآورند و سایر ایتام را به‌جای آنها مورد تعلیم و تعلم قرار دهند. این کانون‌ها ویژه تربیت و آموزش کودکان بی‌سرپرست تا سن بلوغ بود (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۰۲؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۳۹۹).

آموزش عمومی

افزون بر آموزش رسمی کودکان و نوجوانان در مکتب‌خانه‌ها و طالبان علوم دینی در مدارس (حوزه‌های علمی) و مساجد، نوعی آموزش عمومی در سطح جامعه نیز وجود داشت که مخاطبان آن از هر رده سنی، از کودک و نوجوان تا جوان و میان‌سال و افراد مسن می‌توانست باشد. مکاتب، مساجد و مدارس از مهم‌ترین نهادهای آموزش دوره صفویه به‌شمار می‌رفتند. افزون‌براین نهادهای جایگاه‌های برگزاری آموزش به‌صورت عام متنوع بود و هرجایی می‌توانست محل آموزش باشد، مانند: تکیه‌ها و خانقاه‌ها و مقابر (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۳۶، ۹۳۷، ۴/ ۱۴۹۹، ۱۵۶۲، ۱۵۶۳؛ کیانی، ۱۳۶۹: ۳۷۷، ۳۷۸)، آستانه‌ها (افندی، ۱۴۰۳ق: ۲/ ۴۵۲)، بیمارستان‌ها، قهوه‌خانه‌ها (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۳۹۰)، کاخ‌های شاهان (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۳۶)، بقاع و مزارات (حسنی، ۱۳۸۵: ۱۵۶-۱۵۷؛ موسوی‌خو و مهمان‌نواز، ۱۳۹۷: ۱۴)، خانه‌های مدرسان (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۰)، آموزشگاه‌های خاص در دربار برای تربیت و آموزش شاهزادگان (شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۱۱۶۲؛ کمپفر، ۱۳۶۳: ۲۶؛ کروسینسکی، ۱۳۹۶: ۴۲) و فرزندان درباریان و امرای لشکر و اشراف و خوانین (گلشنی، ۱۳۴۹: ۳۳۰؛ حسنی، ۱۳۸۵: ۱۵۶)، خانه‌های شخصی

مجموعه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۵۳-۸۱

(شاردن، ۱۳۷۴: ۳/ ۹۳۶، ۹۴۲؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۵۹۳؛ حزین، ۱۳۷۵: ۱۵۳، ۱۵۶، ۱۶۶-۱۶۸؛ نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۱۵۷، ۲۷۶) و دیگر جاها.

بزرگان کشور به مطالعه قرآن عادت داشتند. بسیاری از فقها و ملایان و معلمان در شهرهای بزرگ، قرآن را در محله‌های عمومی به عامه مردم می‌آموختند و دستمزدی نیز دریافت می‌کردند (بیات، ۱۳۳۸: ۷۵). چنان‌که عالمان و واعظانی حتی زیر درخت (بازرگان ونیزی، ۱۳۸۱: ۴۰۹) و در خیابان‌ها و میدان‌های شهر (ممبره، ۱۳۹۸: ۱۳۷)، به آموزش و نشر مسائل مذهبی می‌پرداختند. در ایش با دوره-گردی در بازارها و دکان‌ها مسائل دینی را به مردم می‌آموختند (تاورنیه، ۱۳۶۹: ۳۹۴). میرزا اسحق شیخ‌الاسلام بروجرد از بزرگان سادات پس از اینکه دست از تکلفات دنیوی کشید و زاویه فقر و فنا گزید، تکیه‌ای ساخت، در آن با درویشان به ذکر می‌گذراند و پیوسته در صحبت و عبادت مشغول بود (نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۱۱۷). میرزا قاسم فرزند میرزا محسن تبریزی، باغ و عمارتی در کنار زاینده‌رود ساخت و همواره در آن مکان به بحث و افاده علوم معقول و منقول مشغول و همیشه در حضور او ارباب کمال و اصحاب حال به بهره‌مندی از دانش او اشتغال داشتند (همان: ۱۲۰).

نقاشان و خوش‌نویسان گاه در میدان‌ها و بازارهای شهرها در دید مردم به نقاشی و خطاطی می‌پرداختند (اولتاریوس، ۱۳۶۹: ۲/ ۶۵۸). خوش‌نویسان این عهد، افزون‌بر فعالیت خوش‌نویسی و امرار معاش از این طریق یا کتابه‌نویسی و استنساخ کتاب و غیره، به تربیت شاگرد در خط و خوش‌نویسی می‌پرداختند. برخی از همین خوش‌نویسان در دیوان انشاء و ترسل مشغول به کار می‌شدند (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۶۷-۲۷۱؛ روملو، ۱۳۸۴: ۲/ ۱۰۷۸-۱۰۷۹؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۳۱۳-۳۱۴، ۴۶۰-۴۶۶). نقاشان چیره‌دستی در دربار بودند که به نقاشی اشتغال داشتند و این فن را به شاگردان نیز آموزش می‌دادند. کسانی از این نقاشان و تصویرگران در کتابخانه سلطنتی مشغول خدمت می‌شدند و حتی به ریاست کتابخانه نیز می‌رسیدند. نقاشی‌های کاخ‌ها و عمارات شاهی را همین نقاشان طراحی می‌کردند. برخی از این نقاشان تابلوهای نفیسی نگارگری کرده‌اند که در موزه‌های دنیا به یادگار مانده و زینت برخی از کتاب‌های نفیس دوره صفویه شده‌اند. همچنین کسانی از این نقاشان کتاب‌هایی در فن تصویرگری و نقاشی و یا تذکره نقاشان تألیف کرده‌اند (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۷۲-۲۷۷؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۶۶-۴۷۲). خوانندگان و نوازندگانی نیز بوده‌اند که برخی از آنان ملازم شاه و شاهزاده‌ها بودند و احتمالاً شاگردانی داشته و موسیقی و آواز را به آنها آموزش می‌داده‌اند (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۲۹۳-۲۹۵؛ واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۸۲-۴۸۵). منجمان و طبیبان نیز چه آنها که در دربار شاهان به خدمت مشغول بودند و چه آنها که بیرون از دربار بودند، در رشد این علوم در جامعه نقش داشتند و افزون‌بر نوشتن

رسالات نجومی، ریاضی و پزشکی، به تربیت شاگرد در این رشته‌ها در مراکز و مدارس مخصوص به این دانش‌ها می‌پرداختند.

قهوه‌خانه‌ها

در شمال میدان نقش‌جهان اصفهان چندین دکه وجود داشت مانند شیرخانه (محل توزیع شراب)، چایخانه و قهوه‌خانه. در این دکه‌ها معمولاً نقالان و شاعران حضور داشتند. آنها روی صندلی بلندی می‌نشستند و برای مردم اشعار می‌خواندند و داستان‌های تاریخی نقل می‌کردند. در چای‌خانه افراد ضمن صرف چای به تخته‌بازی و شطرنج می‌پرداختند (اولثاریوس، ۱۳۶۹: ۱/۲: ۶۱۰). در قهوه‌خانه‌ها مشتریان را با بازی تخته‌نرد سرگرم می‌کردند (شاردن، ۱۳۷۴: ۱/۲: ۷۹۰). قهوه‌خانه در بهترین و پرجمعیت‌ترین نقاط شهر ساخته می‌شد. جمعیت زیادی در آن گرد می‌آمدند. کسانی که صاحب‌خبر بودند بی‌ترس و بیم درباره سیاست به آزادی صحبت می‌کردند. برخی به بازی‌های مجاز مانند شطرنج و نرد مشغول می‌شدند. ملایان، درویشان، شاعران نیز در این مکان میدان‌داری می‌کردند. ملایان و درویشان با اندرزهای اخلاقی و خطابه‌هایی مردم را موعظه می‌کردند و از بی‌اعتباری دنیا و ناپایداری ثروت و دارایی‌ها می‌گفتند. داستان‌پردازان یا نقالان به بیان داستان‌ها و حکایات منظوم و یا منثور می‌پرداختند. صفویان این مکان را که پیشتر مرکز فساد و عیاشی بود آبا وارد کردن ملایان و شاعران و نقالان، به یک کانون فرهنگی و گفتگو و ایراد سخن تبدیل کردند و هرکس به هر کدام از این سخنان که می‌خواست گوش می‌داد (همان: ۸۴۴-۸۴۵؛ تاورنیه، ۱۳۶۹: ۳۹۰).

گروهی از شاعران همه روزه ساعتی چند در قهوه‌خانه‌ها اشعار خود را برای دیگران می‌خواندند. گفتارهای دینی و مدح حضرت علی (ع) و داستان‌پردازی و قصه‌گویی نیز مرسوم بود. در عهد شاه عباس، در بیشتر شهرهای بزرگ ایران، به‌ویژه در قزوین و اصفهان، قهوه‌خانه‌های متعددی وجود داشت و طبقات مختلف مردم از اعیان، درباریان، شاعران، اهل قلم، نقاشان و بازرگانان برای گذرانیدن وقت و دیدار دوستان و دیدن بازی‌های مختلف و مناظرات شاعرانه و شنیدن اشعار شاهنامه و افسانه‌ها و دیدن رقص‌های گوناگون به قهوه‌خانه می‌رفتند. در قهوه‌خانه‌ها برای سرگرم کردن مشتریان، اشعاری از شاهنامه و یا داستان‌های حماسی خوانده می‌شد (تاجبخش، ۱۳۷۸: ۲/۲۸۵، ۲۸۶). در قهوه‌خانه «جمعی باقر علوم نظری و یقینی و گروهی حاوی موسیقی و ترجمان اصول و فروع دینی» که در زمره اهل خلوت و عرفان بودند به سرودن اشعار و ترتیب دادن معما و خواندن اشعار متقدمان می‌پرداختند (نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۴۶۰) و نصرآبادی از تذکره‌نویسان این دوره، پس از دست کشیدن از غرور و غفلت

روزگار جوانی، در قهوه‌خانه رحل اقامت می‌افکند و به علم‌آموزی روی می‌آورد تا آنجا که نقد سخنش در نظم و نثر مورد قبول آقا حسین خوانساری واقع می‌شود (همان: ۴۶۰-۴۶۱).

از شاعران معروفی که در عهد شاه عباس در قهوه‌خانه‌ها اشعار شاهنامه می‌خواندند می‌توان از ملامؤمن کاشی معروف به یک‌سوار (نصرآبادی، ۱۳۶۱: ۱۴۵) و میرزا محمد بواناتی که در قهوه‌خانه داستان حمزه را می‌خواند (همان: ۴۰۱) یاد کرد. شاه عباس برای کسانی قهوه‌خانه دایر می‌کرد که در آن به فعالیت پردازند. هنگامی که شمس تیشی از شیراز به اصفهان آمد، چون در علم موسیقی و صوت و عمل سررشته داشت به خدمت شاه عباس رسید. شاه قهوه‌خانه‌ای در چهارباغ جهت او بنا کرد. شمس شعر می‌گفت و تصانیف می‌ساخت (همان: ۱۴۷-۱۴۸). در این دوره کسانی نیز قصه‌خوانی و شاهنامه‌خوانی می‌کردند که چند نفر از آنان مشهور بودند مانند مولانا حیدر قصه‌خوان، مولانا محمدخورشید اصفهانی و برادرش مولانا فتحی (منشی، ۱۳۷۷: ۱/ ۱۹۵). به روایتی، دو برادر، یکی استاد میرزا محمد کلنگی قصه‌خوان و دیگری مولانا حیدر شاهنامه‌خوان (واله اصفهانی، ۱۳۷۲: ۴۸۵).

نتایج پژوهش

بررسی گزارش‌های سیاحان اروپایی و اشاره‌های متون تاریخ‌نگارانه از اوضاع اجتماعی و فرهنگی ایران عصر صفویه نشان می‌دهد که در نظام آموزشی این دوره، مکتب‌خانه‌ها در شهرهای مختلف دایر بوده است و عمدتاً کار تعلیم و تربیت کودکان پیش از دوره آموزش عالی که مدارس گفته می‌شد، را برعهده داشته‌اند. این مکتب‌خانه‌ها در قالب دستورالعمل‌های مشخص حکومتی تعریف نشده بودند و بیشتر توسط افراد تأسیس می‌شدند و مقررات آموزشی آنها نیز تابع خواست و اراده مؤسس یا مکتب‌دار بود. برنامه آموزشی این مکتب‌ها شامل آموزش قرآن، مقدمات زبان عربی و فارسی، تعلیمات دین و مذهب و فراگیری خط و حساب بود. در واقع هدف مکتب‌ها آماده‌سازی کودکان برای ورود به دوره عالی بود که طلبگی در مدارس دینی محسوب می‌شد و نیز باسواد شدن برای ورود به زندگی روزمره و توانایی برای انجام معامله و حساب و کتاب در پیشه و کار و گذران معیشت از اهداف آنها بشمار می‌آمد. همچنین در این مکتب‌خانه‌ها، کودکان ادب و رفتار درست و چگونگی احترام به بزرگان را می‌آموختند. قواعد و ضوابط دولتی بر این مکتب‌خانه‌ها حاکم نبود و مقررات آن در هر شهر طبق سلیقه و خواست مکتب‌دار شکل می‌گرفت. در کنار مکتب، خانواده‌ها در تعلیم و آموزش کودکان با انتخاب معلم سرخانه و مراقبت بر نحوه رفتار و تربیت او نقش داشتند. نظام حکومتی نیز در تربیت شاهزادگان و فرزندان امرا و بزرگان دربار دخالت می‌کردند و از این طریق دیدگاه و خواست خود را در تربیت این

کودکان برای رسیدن به اهداف مورد نظر در آینده حکومت اعمال می‌کردند. در مجموع، روایت سیاحان اروپایی در کنار گزارش‌های پراکنده متون رسمی صفویه، تصویر تا حدی گویا از این نظام مکتب‌خانه‌ای ارائه داده است.

پیوست:

۱. مکتب‌خانه و مکتب‌گاه. مکتب خود اسم مکان است و نیازی به الحاق «خانه» و «گاه» ندارد، زاید است؛
۲. اما در زبان فارسی این نوع کلمات مستعمل است (معین، ۱۳۷۱: ۴۳۱۳؛ بهار، ۱۳۷۹: ۱۹۳۹)
۳. درباره فساد قهوه‌خانه‌ها و اقدام اصلاحی شاه عباس در آن، رک. شاردن، ۱۳۷۴: ۴/ ۱۵۰۰-۱۵۰۲.

منابع و مطالعات

- ابن جبیر (۱۴۳۱/۲۰۱۰)، *رحله ابن جبیر*، اعتنی به أ. معین الشریف، بیروت: المکتبه العصریه.
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله (۱۴۰۳ ق.)، *ریاض العلماء و حیاض الفضلاء*، تحقیق سیداحمد حسینی، قم: منشورات مکتبه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- اولتاریوس، آدام (۱۳۶۹)، *سفرنامه*، ترجمه حسین کردبچه، تهران: کتاب برای همه.
- بابایی، سوسن و دیگران (۱۳۹۰)، *غلامان خاصه: نخبگان نخواستہ دوران صفوی*، ترجمه حسن افشار، تهران: مرکز.
- بازرگان ونیزی (۱۳۸۱)، *سفرنامه در: سفرنامه‌های ونیزیان در ایران*، ترجمه منوچهر امیری، چ ۲، تهران: خوارزمی.
- بدلیسی، شرف‌خان بن شمس‌الدین (۱۳۷۷)، *شرفنامه تاریخ مفصل کردستان*، به‌اهتمام ولادیمیر ولیامینوف زرنوف، تهران: اساطیر.
- بهار، لاله‌تیک‌چند (۱۳۷۹)، *بهار عجم: فرهنگ لغات، ترکیبات، کنایات و امثال فارسی*، تصحیح کاظم دزفولیان، تهران: طلایه.
- بهبایی عاملی، شیخ بهاء‌الدین محمدبن حسین (۱۳۱۲ ق.)، *جامع عباسی* (طبع قدیم)، اصفهان: حسب‌الامر نظام‌السلطنه.
- بیات، اروج‌بیگ (۱۳۳۸)، *دون ژوان ایرانی*، با یادداشت‌های لسترنج، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- ثواقب، جهانبخش (۱۳۸۱)، *سیر آموزش در میان مسلمین*، تهران: اسوه.
- تاجبخش، احمد (۱۳۷۸)، *تاریخ صفویه*، ج ۲، شیراز: نوید شیراز.

مجموعه مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۲، شماره ۲- تابستان ۱۴۰۱، صفحه ۵۳-۸۱

شاد، محمد پادشاه بن غلام (۱۳۸۸)، *آندراج*، زیر نظر دبیرسیاقی، تهران: کتابفروشی خیام.
تاورنیه، ژان باتیست (۱۳۶۹)، *سفرنامه*، ترجمه ابوتراب نوری، تصحیح حمید ارباب شیرانی، چ ۴، [بی-جا]: سنایی- تأیید.

تکمیل همایون، ناصر (۱۳۸۵)، «آموزش و پرورش کودکان و نوجوانان در عصر صفویه»، *پژوهشنامه تاریخ*، ص ۲، ش ۵، زمستان: ۶۱-۸۱.

حزین لاهیجی، شیخ محمدعلی (۱۳۷۵)، *تاریخ و سفرنامه حزین*، تحقیق و تصحیح علی دوانی، تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

حسنی، عطاءالله (۱۳۸۵)، «آموزش‌های نظری در عصر صفوی»، *پژوهشنامه علوم انسانی*، ش ۵۲، زمستان: ۱۵۳-۱۶۸.

خواندمیر، غیاث‌الدین (۱۳۵۳)، *تاریخ حبیب‌السیر*، تصحیح زیر نظر محمد دبیرسیاقی، چ ۲، تهران: خیام.
دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه*، زیر نظر محمد معین و جعفر شهیدی، تهران: دانشگاه تهران.
روملو، حسن بیگ (۱۳۸۴)، *احسن‌التواریخ*، تصحیح عبدالحسین نوایی، تهران: اساطیر.
سانسون (۱۳۴۶)، *سفرنامه سانسون (وضع کشور ایران در عهد شاه سلیمان صفوی)*، ترجمه تقی تفضلی، تهران: ابن‌سینا.

شاردن، ژان (۱۳۷۲، ۱۳۷۴)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: توس.
شروتوتی، سعید (بی‌تا)، *اقرب‌الموارد فی فصیح العربیه و الشوارد*، تهران: دارالاسوه للطباعه والنشر.
شلیبی، احمد (۱۳۶۱)، *تاریخ آموزش در اسلام*، ترجمه محمدحسین ساکت، تهران: دفتر نشر فرهنگ اسلامی.

شوشتری، نورالله بن شریف‌الدین (۱۳۷۷)، *مجالس‌المؤمنین*، چ ۴، تهران: اسلامیه.
صفوی، سام میرزا (بی‌تا)، *تحفه سامی*، تصحیح رکن‌الدین همایون فرخ، بی‌جا: علمی.
ضوابطی، مهدی (۱۳۵۹)، *پژوهشی در نظام طلبگی*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
عاملی جبعی (شهید ثانی)، زین‌الدین علی بن احمد (بی‌تا)، *منیه‌المربد آداب تعلیم و تعلم در اسلام*؛ ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، بی‌جا: علمیه اسلامیه.
فیض کاشانی، محمدبن شاه مرتضی (۱۴۱۷)، *المحججه‌البیضاء*، چ ۴، قم: جماعه المدرسین بقم، مؤسسه النشرالاسلامی.

قمی، قاضی احمد (بی‌تا)، *گلستان هنر*، تصحیح احمد سهیلی خوانساری، تهران: منوچهری.
کروسینسکی، تادوز یودا (۱۳۹۶)، *سفرنامه کروسینسکی (از شاه سلطان حسین تا نادرشاه)*، ترجمه: ساسان طهماسبی، قم: مجمع ذخائر اسلامی: کتابخانه و موزه ملی ملک.

کاتف، فدت آفاناس یویچ (۱۳۵۶)، سفرنامه، ترجمه محمدصادق همایون فرد، تهران: کتابخانه ملی. کمپفر، انگلبرت (۱۳۶۳)، سفرنامه، ترجمه کیکاووس جهاننداری، چ ۳، تهران: خوارزمی. کیانی، محسن (۱۳۶۹)، تاریخ خانقاه در ایران، تهران: طهوری. گلشنی، عبدالکریم (۱۳۴۹)، «تشکیلات آموزش ایران در دوره صفویه»، خرد و کوشش، دوره دوم، ش ۵: ۳۲۵-۳۳۱.

معین، محمد (۱۳۷۱)، فرهنگ فارسی، چ ۸، تهران: امیرکبیر. مستوفی بافقی، محمد مفید (۱۳۸۵)، جامع مفیدی، به کوشش ایرج افشار، تهران: اساطیر. ممبره، میکله (۱۳۹۸)، سفرنامه میکله ممبره، ترجمه ساسان طهماسبی، قم: مجمع ذخائر اسلامی. منشی، اسکندربیگ (۱۳۷۷)، تاریخ عالم‌آرای عباسی، تصحیح محمداسماعیل رضوانی، تهران: دنیای کتاب.

منشی قزوینی، بوداق (۱۳۷۸)، جواهرالخبار، تصحیح محسن بهرام‌نژاد، تهران: میراث مکتوب. موسوی خو، محمد و محمود مهمان‌نواز (۱۳۹۷)، «دستاورد های نظام آموزشی امامیه در عصر صفوی»، تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دوره ۹، ش ۳۳، زمستان: ۷-۳۲. موسوی فندرسکی، ابوطالب (۱۳۸۸)، تحفه العالم در اوصاف و اخبار شاه سلطان حسین، به کوشش رسول جعفریان، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی. میرزا سمیعا (۱۳۶۸)، تذکره الملوک، به کوشش محمد دبیرسیاقی، چ ۲، تهران: امیرکبیر. نصر، حسین (۱۳۵۹)، علم و تمدن در اسلام، ترجمه احمد آرام، چ ۲، تهران: خوارزمی. نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۶۱)، تذکره نصرآبادی، تصحیح وحید دستگردی، چ ۳، بی‌جا: کتابفروشی فروغی.

واله اصفهانی، محمدیوسف (۱۳۷۲)، خلدبرین، به کوشش میرهاشم محدث، تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.